

Arbetshistoria om och med typografer i Lund. Erfarenheter av ett cirkelforskningsprojekt 1983-1988

Av Lars Olsson

[Länk till presentation av Lars Olsson](#)

- [Forskningscirkel som metod](#)
- [Den första träffen](#)
- [Att hitta en arbetsgång](#)
- [En lundatypografs liv](#)
- [Två etiska problem dök upp](#)
- [Försök till en kollektiv biografi](#)
- [Fortsatt protokolläsning](#)
- [Ett stycke arbetshistoria på film](#)
- [Dokumentation av cirkelns arbete](#)
- ["Konstförvant och typograf, var blev ni av?"](#)

Torsdagen den 13 januari 1983, fram emot sextiden på kvällen, begav jag mig cyklande till Stadsbudsgatan nr 17 i Lund, där Grafiska fackföreningen i Lund huserade. Även om jag var i ovanligt god tid för det avtalade mötet med ett antal aktiva och pensionerade typografer, var de alla redan där. Det tiotal män som satt runt det stora sammanträdesbordet hade alla en lång erfarenhet som arbetare inom den lundensiska tryckeriindustrin bakom sig, och jag hade påbörjat ett forskningsprojekt om åldrandet bland typografer och äldre arbetares arbetsvillkor under de senaste hundra åren. Knappast någon trodde väl, när vi presenterade oss för varandra, att de flesta av oss skulle komma att träffas regelbundet en, tidvis två gånger i veckan under de kommande sex åren för att forska om typografernas historia. Lika lite hade väl någon trott att vi skulle komma att dokumentera cirkelns arbete i två böcker och ge underlag för en utställning om lundatypografernas historia på Kulturen i Lund.

Lundacirkeln med typograferna initierades av mig i ett skede, när min undersökning av åldrandet och de äldres arbetsvillkor hade pågått cirka ett halvår. Projektet hade då avgränsats till att omfatta enbart typografer. Anledningen till detta var att Bravermantesen om arbetets degradering under det tjugonde århundradet var en av de teoretiska utgångspunkterna för min studie.^[1] Jag trodde mig kunna finna en förklaring till en sedan länge pågående utslagning av äldre arbetare ur arbetslivet i den omorganisation av arbetet, som slarvigt uttryckt skulle kunna kallas taylorisering och som värderade arbetarnas fysiska arbetskraft på den mentala förmågans bekostnad. Äldre arbetare, och i synnerhet äldre yrkesarbetare (skilled workers), skulle därmed inte längre kunna dra fördel av sina stora erfarenheter som kompensation för minskande fysisk förmåga till arbete utan fick lämna det. Typograferna valdes för undersökningen eftersom de i högsta grad kan sägas representera det kvalificerade yrkesarbetet och därmed skulle kunna drabbas av en taylorisering av sitt arbete. För historiska studier finns det därtill ett ovanligt fylligt källmaterial för såväl kvantitativa som kvalitativa studier av arbetarnas villkor och deras fackliga organisering från sekelskiftet och framåt. Som komplement till detta skriftliga källmaterial måste emellertid, menade jag,

typografers egna erfarenheter från ett arbete i förändring vara högst värdefulla.

För typograferna själva närmade sig hundraårsjubileet av facklig organisering, både nationellt och i Lund. Lundatypograferna hade givit ut jubileumsböcker vid såväl 50- som 75-årsjubileerna, så det var rimligt att tro att de ville ge ut en bok till hundraårsjubileet 1988 också. Mitt förslag till ombudsmannen Ove Johannesson på Grafiska fackföreningen i Lund[2] var således att de skulle hjälpa mig i studien av de äldre typografernas arbetsvillkor och jag hjälpa fackföreningen att ta fram en jubileumsbok, som skulle vara mer problemorienterad och analyserande än gängse jubileumsböcker. Den tanken understödde han och tog upp frågan i avdelningsstyrelsen, som fann projektet intressant. Ove Johannesson fick i uppdrag att rekrytera deltagande typografer.

Projektet var således förankrat i både en forskningsmiljö och en facklig miljö, och dåvarande PU-enheten vid Lunds Universitet ställde medel till förfogande för min forskarmedverkan under en termin.

Forskningscirkel som metod

Inom arbetarrörelsen finns sedan gammalt en tradition att i grupp och tillsammans studera olika samhällsföreteelser, inte minst den egna rörelsens historia. Studiecirkeln har varit inkörsport till vidare studier för många människor inom folkrörelserna och den har utgjort ett viktigt inslag i bevarandet av den egna gruppens kulturarv. I regel har den dock bara syftat till en reproduktion av redan befintlig kunskap, som förvisso ibland ställts under diskussion. Forskningscirkeln skiljer sig därigenom från studiecirkeln genom att den leds av en akademisk forskare, arbetar efter vetenskapliga frågeställningar och syftar till att etablera ny kunskap. Det rör sig om ett eget fritt sökande efter kunskap, som syftar till en självständig personlig utveckling för alla deltagare i cirkeln. Det tål att poängteras att verksamheten ska vara kritisk och ifrågasättande, inte minst gentemot den egna organisationens historia. I själva verket handlar det om att bidra till att skapa makt och inflytande för de enskilda människorna i deras vardag.

I de flesta fall torde såväl forskaren som de andra deltagarna redan före första mötet ha en uppfattning om vad cirkeln ska syfta till och vilka problemställningar som ska behandlas. De vetenskapliga problemställningarna bör emellertid, enligt traditionen i studiecirkeln, diskuteras fram i forskningscirkeln och kan då, liksom i traditionell forskning, ibland omformuleras under arbetets gång. Det är viktigt att forskningen blir förankrad i människornas egen verklighet. Men det är i mötet mellan forskaren och de andra deltagarna, som problem och frågeställningar fastställs. Här gäller det att båda parter är lyhörda för den andres uppfattning, så att det inte blir den ena parten som fastställer ramarna för arbetet. Så långt idealet.

När vi startade typograficirkeln hade jag som forskare således ganska klara problemställningar med mig. Typograferna - ombudsmannen deltog inte själv utan ordnade bara för oss - hade däremot inte funderat särskilt mycket över syftet med vårt arbete. De var "endast" allmänt intresserade av att delta i utforskandet av sin egen historia. Möjligen hade de yngre - de i 40-50-årsåldern - inriktat sig på studier av arbetets förändringar. De arbetade ju själva mitt uppe i en stor omvandlingsprocess och hävdade att det egentligen inte fanns några typografer längre; de var grafiker. Projektet initierades således från början mer utifrån mina problemställningar än vad som bör gälla enligt idealtypen av en forskningscirkel. Å andra sidan kom det att utvecklas långt utöver vad jag hade föreställt mig från början. Såväl innehållet i forskningsarbetet som redovisningsformerna växte fram under hand. Några problemområden, som t ex inskolningen i arbetet, lundatypografernas

semesterhem, legendariska lundatyper (typer=typografer), de vandrande gesällerna, gångtävlingarna, bildandet av Grafiska fackförbundet var viktiga för de enskilda cirkeldeltagarna redan när vi började, även om jag inte förstod det förrän långt senare. Självt hade jag från början inte en tanke på att de ämnena skulle kunna vara av intresse. Deltagarna formulerade dem inte heller som forskningsproblem men återkom till dem då och då under arbetets gång. Till slut kom de problemområdena att utgöra viktiga delar av vår redovisning.

Den första träffen

Efter en kort stunds allmänna samtal var det så dags att ta itu med den uppgift vi samlats för. Mötet hade förberetts endast genom att en bandspelare stod till vårt förfogande. Den startade vi och började sen med att lite mer utförligt presentera oss. Det visade sig att några av deltagarna varit arbetskamrater i många år och även umgicks på fritiden. Andra kände inte varandra alls. Alla de stora yrkesgrupperna - stilgjutare, handsättare, maskinsättare, tryckare och hjälparbetare - var representerade. Dessvärre fanns ingen kvinnlig arbetare, vilket kanske avspeglar att branschen ända fram till de senaste årtiondena varit en manligt dominerad yrkesverksamhet. Det fanns däremot typografer från såväl de gamla, stora och etablerade tryckerierna Berlingska Stilgjuteriet och Boktryckeriet och Håkan Ohlssons Boktryckeri som de mindre kända Hultmans, Bröderna Ekstrands och Centraltryckeriet. En tryckare hade börjat på Hultmans men under många år arbetat på det storindustriella förpackningsföretaget Åkerlund & Rausing. En deltagare hade varit faktor, dvs arbetsledare, men ändå kvarstått som medlem i Svenska Typografförbundet, senare Grafiska fackförbundet av solidariska skäl. Mångfalden i erfarenheter och kunskaper var säkerställd, och det visade sig redan vid första träffen att yrkesgruppen inte var så homogen som jag trott. En viss spänning fanns redan då mellan de så kallade fina typograferna på Berlings och Håkan Ohlssons å ena sidan och de övriga å den andra. Denna spänning återkom senare under cirkelns gång, både så som jag själv kunde registrera den i cirkelarbetet och som arbetshistoriskt spørsmål för oss. Motsättningen var på så sätt positiv för forskningsarbetet. Vi kunde t ex komma fram till att det funnits en hierarki i det fackliga arbetet, som grundades på skillnader i status mellan de olika arbetsplatserna.

Det fanns emellertid en motsättning, som inte fick någon positiv lösning. När vi skulle skiljas åt första kvällen meddelade en av deltagarna, en man som varit tämligen tyst hela kvällen, att han inte trodde att cirkeln var avsedd för honom. Han var nämligen, sade han, "ingen riktig typograf" utan bara hjälparbetare. Jag blev helt ställd, men försökte ändå efter bästa förmåga övertyga honom om att cirkeln var avsedd även för honom. Han återkom dock aldrig, trots upprepade försök från såväl min som hans gamla arbetskamraters sida.

Den motgången var den största inom hela projektet, inte bara för att en från början intresserad deltagare inte kunde övertygas att cirkeln var avsedd för honom också, utan även av mer teoretiska skäl. Jag var så inriktad på typograferna som yrkeslärda arbetare att jag t o m förträngt en av mina utgångspunkter i Bravermans degraderingstes och därmed var oförberedd på att det inom Grafiska fackförbundet inte bara fanns yrkeslärda typografer utan arbetare av olika yrkeskvalifikationer. Jag hade således gjort något som t ex Lars Ekdahl påpekat faran av, nämligen generaliserat ett fackföreningsförbund utifrån en grupp av förbundets medlemmar.[\[3\]](#)

Förklaringen till mitt misstag ligger delvis i att hela forskningsfronten då var, och i viss mån fortfarande är inriktad på förändringarna i yrkesarbetet, medan

de tillärda och okvalificerade arbetarnas arbete inte väckt arbetarhistorikernas uppmärksamhet i någon större utsträckning. De oskolade arbetarnas arbete är inte lika glamoröst och det finns dessvärre, möjligen utöver de könsinriktade studierna, inga spännande teorier om förändringarna i det enkla och mindre kvalificerade arbetet annat än som en produkt av dequalificeringen. I projektet lyckades vi heller inte bryta det mönstret utan det var de kvalificerade arbetarna som stod i centrum. Den deltagare, som största delen av sitt yrkesverksamma liv arbetat på förpackningsindustrin Åkerlund & Rausing, gjorde inga ansatser för att det företaget skulle ingå i vårt arbete. De små försök, som jag gjorde i den riktningen - mer för att beakta hans erfarenheter i cirkeln än för att jag teoretiskt kunde motivera det - tillbakavisades inte minst av honom. Det var, måste jag medge, för oss alla det kvalificerade, manliga yrkesarbetet, som vi intresserade oss för.

Att hitta en arbetsgång

Deltagarna var från allra första början mycket engagerade i cirkelns arbete. De redovisade muntligt, inte utan viss stolthet, sina erfarenheter som yrkeslärda typografer. Två av de yngre deltagarna lämnade visserligen cirkeln efter första terminens arbete; tyvärr var det två av de tre yrkesverksamma typograferna. I gengäld anslöt sig dock tre andra efterhand, och flera andra frågade cirkeldeltagarna vad vi egentligen hade för oss. Ryktet om cirkeln hade således spritt sig bland typograferna i Lund. Kanske en känsla av att vara utvald gjorde att deltagarna fortsatte arbetet under de sex åren. En av dem sade vid flera tillfällen att han aldrig hade avsett att vara med längre än en termin. En annan förklaring till varaktigheten i projektet är säkerligen den goda kamratskap, som utvecklades men även målmedvetenheten i arbetet. En deltagare försvann från cirkeln under en termin, uppenbarligen beroende på en viss rivalitet med en annan deltagare, men han återkom efter det att vi uppmärksammats av massmedier.

Träffarna varade tre timmar varje gång, och Grafiska fackföreningen försåg oss med kvällsfika. Redan första gången var vi utrustade med bandspelare, och vi spelade in diskussionerna i dess helhet. Efter tredje gången avbröt vi denna metod, eftersom vi insåg det omöjliga i att lyssna igenom alla band som skulle bli resultatet av metoden. Istället började jag föra anteckningar, men det var ganska svårt, för att inte säga omöjligt, att styra diskussionerna.

Anteckningarna har heller aldrig kunnat ordnas systematiskt. Vi blev dock snart överens om att vi inte bara kunde sitta och diskutera deltagarnas egna erfarenheter från arbete och facklig verksamhet. Vi beslöt därför att koncentrera oss på två uppgifter: att göra livsberättelser och att ordna det fackliga materialet.

Sina egna livsberättelser skrev deltagarna ner hemma, varefter jag lät skriva rent dem och distribuera dem till de andra deltagarna för gemensam diskussion på nästa träff. Diskussionerna ledde ofta till att deltagarna kunde fördjupa sina berättelser. I början handlade dessa berättelser mest om deltagarnas barndom. Det visade sig då bl a att flera av dem hade gemensamma upplevelser som fattiga arbetarbarn och som sådana föremål för den privata och kommunala filantropin under tjugotalet och början av trettioalet, som de upplevde som mycket förnedrande. Efterhand skrev de emellertid en hel del om arbetet också, och några av de redogörelserna ingick så småningom i den slutliga redovisningen av projektet. Mer om det senare.

Att förteckna fackföreningens material var en tämligen lätt uppgift, för det var väl samlat på avdelningens expedition och i stort sett intakt.^[4] Det gällde protokollsböcker, räkenskaper, medlemsmatriklar, korrespondens. Senare

kunde vi komplettera fackföreningens eget material med material ur Svenska Typografförbundets arkiv om lundaavdelningen, vilket fanns på Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm.

Efter ordnandet av arkivmaterialet började vi systematiskt gå igenom protokollsböckerna. Varje deltagare arbetade med var sin bok, vilket fördjupade oss i arbetet men inte enbart var till fördel. Om det var svårt att styra diskussionerna i de inledande samtalen, blev det inte lättare med detta arbetssätt. Det dröjde inte många minuter förrän någon fick syn på en uppgift, som han ville kommentera inför oss andra och som kunde leda till både kortare och längre diskussioner. Slutsatsen måste därvid bli att poängtera vikten av att strukturera upp arbetet kring ett problem i taget. Men alla som arbetat med ett material som en facklig protokollbok vet hur svårt det är att nonchalera allt annat intressant än det man just för tillfället söker. För att i viss mån komma till rätta med problemet började vi införa protokolläsning som hemarbete. Diskussionerna blev kanske något mer strukturerade av detta, men inte tillräckligt för att vi skulle kunna koncentrera diskussionerna kring något tema. Det krävs således än mer disciplinerat arbetssätt inom forskningscirkeln än i traditionell forskning för att forskningsprocessen ska utvecklas gynnsamt. Samtidigt måste spontaniteten få stort spelrum i en forskningscirkel för att arbetet ska bli varaktigt. Vår arbetsgång gav under alla omständigheter en bred referensram för lundatypografernas historia.

En lundatypografs liv

Den första terminens verksamhet var således mycket stimulerande, men också kaotisk. När vi återupptog arbetet på hösten 1983 var vi alla inställda på att strama upp arbetet och formulera en avgränsad arbetsuppgift. Förvisso pågick min egen forskning om arbetsorganisation och arbetsmiljö, men det var ju bara den ena sidan av projektet. Ett uppslag fick vi nästan omgående genom att någon fick veta att Lunds då äldste typograf skulle fylla 90 år i slutet av året. Vi bestämde oss för att skriva en lundatypografs biografi, och grävde fram alla uppgifter om honom i avdelningens arkiv, i kyrkoböcker, i arkivet till de båda arbetsplatser i Lund som han arbetat vid och vars arkiv förvaras på Landsarkivet i Lund, i Svensk Typograf-tidning, i Folkklivsarkivet i Lund med dess uppteckningar med arbetskamrater till honom, i Lunds skolstyrelsens arkiv i Stadsarkivet, i mantalsuppgifter från Berlings i Tingsrättens arkiv, i HSB:s arkiv, eftersom han tillhörde pionjärerna i HSB:s bostäder i Lund samt inte minst genom att jag och en av cirkeldeltagarna intervjuade honom på det pensionärshem, där han bodde. Resultatet redovisades i en skrift på ca 40 sidor med titeln *En typ bland typer i Lund*, som tillägnades Axel Holmqvist och överlämnades till honom på hans 90-årsdag den 15 december 1983.[\[5\]](#)

Två etiska problem dök upp

När jag följde den snart jubilerande lundatypografen i kyrkoböckerna stötte jag på två problem, som jag inte väntat och som ställde mig inför svåra överväganden: i kyrkoboksmaterialet fanns två olika uppgifter om födelsedatum och hans båda barn var adoptivbarn. De olika uppgifterna om födelsedatum lämnade jag därhän, eftersom de inte spelade någon roll för förståelsen av Axel Holmqvist men däremot skulle kunna ställa till viss oro inför hans jubileum.[\[6\]](#) De båda adoptivbarnen var ur förståelseperspektivet emellertid mer betydelsefulla och hade t ex kunnat bli ett intressant ämne att diskutera med honom om. Förhållandet var ju i sig mycket sympatiskt. Men kände barnen till det? Kände den cirkeldeltagare, som umgicks med ett av barnen, till det? Vad skulle hända med honom och hans relation till sin gode vän, om jag avslöjade förhållandet för honom? Förmodligen ingenting, men

jag diskuterade frågan med en kollega och med en av de yngre cirkeldeltagarna, och resultatet blev att jag formulerade mig undantagande i skriften. Problemet var kanske inte så stort och absolut inte avgörande för analysen av en lundatypografs liv, men det illustrerar motsättningen mellan historikerns målsättning att skildra det förgångna och ansvaret för de sociala konsekvenserna av produkterna av arbetet.

Försök till en kollektiv biografi

När vi återupptog arbetet på nyåret 1984, hade vi fått råg i ryggen. Kunde vi skriva om en typografs liv, så kunde vi väl skriva om fler. Ja, varför inte alla! Vi beslöt att försöka skriva en kollektiv biografi över typograferna i Lund. Vi kunde givetvis inte fördjupa oss i alla på det sätt vi gjorde med jubilarerna. Men vi skulle kunna göra en slags yrkeskarriärer genom att systematiskt gå igenom lönelistorna för de båda tryckerier, som jubilarerna arbetat vid. Sagt och gjort. Vi lät trycka upp 1 000 blanketter - som vi trodde en för varje typograf som arbetat vid de båda tryckerierna under perioden 1888-1988 - med kolumner för årliga uppgifter om arbetsplats, arbetsuppgift, arbetstid, lön, bostad och fackliga uppdrag. Vi skulle härmed kunna skapa ett underlag för såväl *livslinjestudier av enskilda typografer* som studier av *typografkårens strukturella sammansättning* vid olika tidpunkter.[\[7\]](#)

De båda tryckeriernas arkiv fanns på Landsarkivet i Lund. Materialet förvarades förvisso på depå, men vi hade där kunnat orientera oss i det någorlunda, men inte tillfredsställande ordnade källmaterialet. Det var i förbigående sagt en intressant upplevelse att iakttaga hur cirkeldeltagarna upptäckte vad ett företagsarkiv kunde vara. Ingen av dem hade någonsin sett den bokföring, där deras löner och andra arbetsförhållanden hade registrerats, och en viss känsla av att de varit kontrollerade under sin anställningstid smög sig över dem. Vi plockade ut de serier, som vi ansåg oss behöva och fick detta material överflyttat till själva landsarkivet, där vi generöst fick tillgång till föreläsningssalen för vårt arbete.

Med friskt mod beslöt vi öka arbetsinsatsen och träffas två gånger i veckan - utöver träffen på torsdagskvällarna träffades merparten av deltagarna tre timmar på måndagseftermiddagarna. Snart hade vi fyllt de tusen blanketterna men då enbart registrerat en del av alla de typografer, som arbetat i de båda tryckerierna. Vi tryckte ytterligare femhundra blanketter, men redan då började jag ana att vi tagit oss vatten över huvudet. När vi fyllt även dessa blanketter insåg vi alla att vi inte skulle kunna fullfölja vårt projekt. Materialet blev heller inte särskilt väl utnyttjat i vår slutredovisning av projektet.

I viss mån kunde vi dock dra nytta av den påbörjade tvärsnittsundersökningen, fast genom en annan materialtyp, nämligen de mantalsuppgifter, som företagsledningen vid Berlings sänt in till häradskrivaren i november 1876 och 1887. Jämförelsen av arbetsstyrkans sammansättning mellan de båda åren illustrerade den förändring mot en tydlig arbetsdelning, som arbetsorganisationen genomgått vid företagets förvandling från litet familjeföretag till expanderande aktiebolag och som utgjorde bakgrunden till den fackliga organiseringen.

Förändringarna i arbetsorganisation kunde iakttagas än tydligare genom en jämförelse med en annan typ av källmaterial, som vi gjorde ytterligare ett tvärsnitt av, nämligen primärmaterialet till den undersökning av landets tryckerier, som Kungl. Kommerskollegium gjorde 1902-1903. Detta material bestod bl a av utförliga uppgifter om samtliga typografer i landet och var ordnade företagsvis. Här kunde vi få uppgifter om social bakgrund, ålder, civilstånd, utbildning, yrkesverksamhet, arbets- och bostadsförhållanden,

arbete utomlands, tillhörighet i facklig, religiös och nykterhetsorganisation samt uppgift om man deltagit i strejk. Jag nämner detta material inte bara för att cirkeldeltagarna fann det spännande att i efterhand göra bekantskap med en del av sina arbetskamrater från sina första år i arbete utan även för att Kommerskollegium gjorde liknande undersökningar också av bageriarbetare, tobaksarbetare och verkstadsarbetare. Materialet, som finns på Riksarkivet i Stockholm, är av stort värde för all form av arbetshistorisk forskning.

Ett etiskt problem dök upp även vid skapandet av den kollektiva biografien, fast den här gången med omvända förtecken. Vi fick förståelse för en typograf, som cirkeldeltagarna omtalat i mindre positiva ordalag långt innan vi började samla uppgifter ur löneböckerna. Vid flera tillfällen hade vi, utifrån iakttagelser som jag gjort i annat källmaterial, diskuterat typografernas förhållande till alkoholen. Cirkeldeltagarna förstärkte bilden av typograferna som stora konsumenter, och de omtalade sig själva ibland lite skämtsamt som sypografer. Mannen ifråga hade då nämnts som en stor alkoholmissbrukare. Vid genomgången av löneböckerna visade det sig också att han vid den tid då några av cirkeldeltagarna började arbeta - i slutet av 1920-talet - alltsomofta och oregelbundet var frånvarande från arbetet och hans inkomster varierade därefter. Men vi fann en trolig förklaring till detta. Han hade blivit änkeman strax innan den noterade frånvaron från arbetet började. Men vi kunde också notera att hans närvaro i arbetet och arbetsförtjänster stabiliserades i början av 1930-talet, något som hans arbetskamrater i cirkeln kunde bekräfta. Vi menade oss också kunna knyta detta till hans gifte med en ny kvinna. Mannen hade fått upprättelse, och vi förde en diskussion om förhållandet mellan arbete och övriga levnadsförhållanden, som dock inte kom att redovisas i skrift. Fokus låg ju, i linje med 1970- och 1980-talets prioriteringar, på det manliga arbetet. Det är troligt att diskussionerna i cirkeln delvis handlat om andra aspekter på typografernas arbete, om även en eller flera kvinnor deltagit i cirkeln.

Fortsatt protokolläsning

Vid sidan av insamlandet av uppgifter om de enskilda typograferna fortsatte vi alltså på torsdagskvällarna vår genomgång av protokollsböckerna. Det var för oss alla ett mycket stimulerande arbete, men, som jag redan antytt, föga effektivt. Jag försökte dokumentera diskussionerna kring de olika uppslag som cirkeldeltagarna fick vid sin läsning. Många anteckningar gjordes, men det var mycket svårt att vara systematisk. Något effektivare blev det, när vi började med hemläsning, som redovisades på träffarna. Många noteringar, kanske de flesta, kom emellertid aldrig att användas i den slutliga redovisningen utan ligger kvar som excerpater i Grafiska fackföreningens arkiv. Andra kom dock till stor användning i vår slutredovisning.

Ett av de problem, som återkom i många av de diskussioner som uppstod efter protokolläsning, var den fackliga organisationens sociala verksamhet. Många av deltagarna återkom ofta till den sociala verksamhet, som fackföreningen bedrev i deras ungdom och som de ansåg var mycket bättre förr. Den uppfattningen framfördes bl a i ett av de tidningsreportage, som gjordes om cirkeln och som fick föreningens ombudsman att komma till en träff och diskutera detta med oss. Han hade rentav tagit illa vid sig och var irriterad över att en sådan kritisk uppfattning om Grafiska fackföreningen, ja kanske fackföreningsrörelsen som helhet, spreds i massmedierna av dess egna, förvisso pensionerade men ändå medlemmar.

Det blev till slut en riktigt intressant diskussion som visade att ombudsmannen och cirkeldeltagarna i gemen lade olika betydelse i begreppet social verksamhet. Ombudsmannen pekade på alla de sociala förmåner, som

förbundet efterhand skaffat sina medlemmar utöver det allmänna socialförsäkringssystemet. Detta höll cirkeldeltagarna med om, men det var inte dessa som de var kritiska mot, tvärtom. De tänkte istället på alla de sociala aktiviteter, som Typografiska föreningen genomförde särskilt på 1930-talet. Det var julfester och basarer, gångtävlingar med efterföljande fest osv, allt dokumenterat i en särskild mapp i föreningens arkiv. Särskilt uppmärksammade blev typograferna vid åsynen av gamle kollegan Erik Dalholms tecknade eller vattenfärgsmålade teckningslistor till dessa arrangemang - en kulturskatt i sig.

Ett annat problem som vi ägnade mycket stor uppmärksamhet åt var arbetsmiljön. Dessa diskussioner emanerade inte så mycket ur protokolläsningen som ur deltagarnas egna minnen i kombination med mina egna forskningsresultat inom det ursprungliga projektet. Jag kunde där visa hur typograferna vid sekelskiftet dog vid extremt låg ålder, vilket var okänt för dagens lundatypografer. Jag kunde också visa att denna extrema dödlighet berodde på att typograferna genom den blybemängda luften i arbetslokalerna hela tiden gick med såriga lungor och därmed blev mottagliga för tuberkelbacillen i ovanligt hög grad. Lungtuberkulos var deras gamla arvfärdiga, men när cirkeldeltagarna började arbeta omkring 1930 hade situationen förbättrats betydligt och de hade inget minne av att typograferna var särskilt utsatta. En av dem drog sig dock till minnes att en läkare en gång sagt till honom att han - själv ovetande - i sin ungdom måste ha haft någon lungsjukdom.

Så småningom kunde vi knyta ihop arbetsmiljön med en företeelse, som flera av deltagarna spontant tagit upp redan i ett tidigt stadium av cirkelns arbete, nämligen det semesterhem som lundatypograferna haft i Ljunghusen i närheten av Skanör-Falsterbo sedan 1938. För cirkeldeltagarna var detta inte bara en social förmån för gårdagens typografer och dagens grafiker utan lika mycket minnet av en social gemenskap. Det stod så småningom helt klart för oss att typograferna skaffade sig ett sådant för att föreningens medlemmar skulle kunna kompensera sig för den undermåliga arbetsmiljön. Planerna hade formulerats redan 1920 av bl a den Axel Holmqvist, som vi ägnade andra terminens arbete åt. Några av deltagarna hade själva medverkat vid byggandet av hemmet, och de tog med sig fotografier från den tiden. Projektet var i själva verket av sådan omfattning att det i arkivet fanns en särskild protokollsbok, som en av deltagarna läste hemma. Han kom sedan att redovisa arbetet med semesterhemmet i vår slutliga dokumentering av cirkelns arbete.

Så småningom kunde vi också förknippa en annan av de centrala sociala verksamheterna bland lundatypograferna, gångtävlingarna, till den dåliga arbetsmiljön. Dessa, som för mig från början endast utgjort ett kul inslag i typografikulturen, fick plötsligt sin mening. Och diskussionerna i cirkeln om dessa tävlingar ledde till slut till att den mest framgångsrike av lundatypernas gångare anslöt sig till cirkeln. Han kom att bidra med sina erfarenheter av gångtävlingarna i vår slutredovisning.

Ett stycke arbetshistoria på film

Sommaren 1938 strejkade typograferna i landets civiltryckerier. Merparten av lundatypograferna arbetade i civiltryckerier och deltog givetvis i strejken. Denna fackliga kamp dokumenterades inte bara i avdelningens protokoll utan också på smalfilm. Filmen fanns väl bevarad och vi tittade på den en av de första träffarna våren 1983, efter det att smalfilmen överförts till video. Flera av cirkeldeltagarna mindes strejken mycket väl, inte bara som facklig kamp utan också som en av de skönaste somrar de upplevt - åtta veckor utan arbete. De mindes också de obligatoriska strejkmötena i Folkets park tre gånger i

veckan, där medlemsupprop skedde på måndagar och fredagar och där konfliktfrågor behandlades. De mindes vidare förlustelser av skilda slag: förtäring, dans, bollspel och andra upptåg för att kampviljan skulle hållas uppe. I varje fall vid några tillfällen måste åtminstone en del av de strejkande ha tågat från stan ut till Folkets park på väster, för i föreningens jubileumsbok, som kom ut först året efter strejken och 50-årsjubileet, påminnes om detta. På melodin till *Fritiof Anderssons paradmarsch* hade föreningens dåvarande sekreterare Wilhelm Ekström - signaturen Mörtske - författat *Grafiska Kartellens paradmarsch*, där det i andra strofen hette:

Var måndag, onsdag, fredag när som morgonsol uppgått
ser man som bäst - huru mot väst
tågar typkaravanen. [\[8\]](#)

Ekström var föreningens sekreterare och vi återknöt bekantskapen med honom i den fortsatta protokollläsningen. Inte minst kunde vi beundra hans protokollskrivande från konflikttiden. Vi imponerades alla av hans pikturstil så mycket att vi tog med ett strejkprotokoll i vår slutredovisning av projektet. Det var kanske sekreterarens avsikt också, ty protokollet inleddes på följande sätt:

Såsom en tidsbild för efterkommande typografgenerationer har krönikören ansett det vara en historisk plikt att nedskriva detta Protokoll fört vid grafiska familjemötet i Folkparken onsdagen den 20 juli anno 1938.

I. Ordföranden, Karl W Persson, hälsade med sitt vanliga charmfulla leende mötesdeltagarna välkomna, varefter han log ännu en gång mot våra kusiner bokbindarna. [\[9\]](#)

II. Herr ordförandes fråga huruvida mötet ville hoppa, över upprop och mötesförhandlingar, huvudstupa in i nöjesprogrammet besvarades med enhälliga, kraftiga ja-rop.

Cirkeldeltagarna mindes således rätt så tillvida att strejkandet inte bara var kamp och knutna nävar. Det var en liten, men viktig insikt för mig. Filmen, som var upphov till allt detta, lät man inom Grafiska fackföreningen så småningom överföra till video.

Dokumentation av cirkelns arbete

Jag har redan nämnt att vi dokumenterade en del av cirkelns arbete och därmed en del av lundatypografernas historia i skriften om Axel Holmqvist. Den var, tror jag, av stor vikt för det fortsatta arbetet, ty utan den delrapporten som delmål i verksamheten hade deltagarna kanske tröttnat på arbetet. Vi visade inte minst för oss själva att det kom ut något av vårt arbete. Som dokumentation vill jag också nämna rapporten av mitt eget ursprungliga forskningsprojekt Gamla typer och nya produktionsförhållanden, som syftade på äldre typografers möjligheter att arbeta under nya arbetsförhållanden. Bokens långa undertitel *Om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960* fick emellertid sin slutliga utformning först efter ingående diskussioner med några av cirkeldeltagarna. Den yngste av dem, den som fortfarande var fackligt aktiv, menade bestämt att ordet *medbestämmande* skulle vara med. Hans motiv för det var att boken skulle komma att ges ut i anslutning till Grafiska fackförbundets hundraårsjubileum 1986, vars tema var just kampen om inflytandet över den nya tekniken. Och det var ju faktiskt den problematiken, som jag knöt de äldres arbetsförhållanden till i min studie.

Huvudrapport från cirkelns arbete blev emellertid antologin *Va' har harrn me' mina arbetare å göra?* som namngavs efter boktryckare Håkan Ohlssons

klassiska fråga till Svenska Typografförbundets liberale ombudsman Lars A Mårtensson vid dennes besök på boktryckarens kontor under den första strejken bland svenska typografer året 1893. Alla cirkeldeltagare från det Ohlssonska tryckeriet visste från början vad repliken avsåg, och de hävdade att även de följande generationerna inom boktryckarfamiljen fått lära sig vad den avsåg. Vårt syfte var att påminna om den innebörden i tider när landets grafiker åter strävade efter större inflytande på arbetet.

Antologin består av flera olika slags bidrag. Jag har redan nämnt några av dem som cirkeldeltagare ansvarar för (semesterhemmet, gångtävlingarna). Därutöver finns tre olika generationers beskrivning av inskolningen i yrket från 1880-, 1930- och 1950-talen. De första kapitlen utgör emellertid en beskrivning av Lund och en myndighetsbeskrivning av den så kallade socialistfaran i staden år 1888. Därefter bidrar jag själv med en analys av typografernas fackliga organisering och omformandet av deras fackliga strategi från särorganisering till del av den socialistiska arbetarrörelsen. Nederlaget i storstrejken 1909 beskrivs både i ett samtida dokument från föreningens ordförande och i en analys av ett enskilt, tragiskt typograföde, som en av cirkeldeltagarna sammanställde på basis av bl a en samling brev från hans påtvingade vistelse i Danmark till såväl fackföreningen som hustrun. Därefter gör jag själv en analys av de nationella och internationella arbetsvandringarna till och från Lunds tryckerier. En cirkeldeltagare beskriver legendariska lundatypografer och en annan ger en ingående beskrivning av stilgjutningen på Berlings. En typograf som av hälsoskäl inte kunde delta i cirkelns arbete, erbjöd oss ett stort manus om hans egna erfarenheter av kampen mot ackordsarbetet, vilket vi med tacksamhet tog emot för publicering. Slutligen redogörs i tre bidrag för hur bildandet av *Grafiska fackförbundet* gick till i Lund resp för innebörden av och effekterna av den moderna tekniken i tryckerierna. Hela redovisningen inramas av en prolog och en Quo Vadis-dikt, båda författade av en av cirkeldeltagarna. Dessa förmedlar såväl gammal och ny kunskap om lundatypografernas arbete som uppfattningen att forskningscirkeln verkligen fungerade som en lärprocess för oss alla. Den ställde också dagens arbetsförhållanden under debatt genom dessa slutord:

"Konstförvant och typograf, var blev ni av?"

Traditionen från konstförvanternas och typografernas tid hade dock inte helt försvunnit från Lund. Det dröjde inte många timmar efter det att distributionen av boken hade börjat, förrän den första tryckaren bland avdelningens pensionärer hörde av sig. Flera följde samma dag, och deras budskap var detsamma: "Detta ska vara en bok om typografer, för typografer och av typografer. Hur i hela friden (några använde starkare uttryck) kan ni ge ut en sådan här bok?". Deras upprördhet gällde det dåliga trycket, som de menade orsakades av att tryckarna hade slarvat i sitt arbete. Följden blev att de distribuerade böckerna drogs in, hela upplagan makulerades och en ny tryckning gjordes av 2 500 böcker!

© [Lars Olsson](#)

[1] Harry Braverman, *Arbete och monopolkapital. Arbetets degradering i det tjugonde århundradet* (Stockholm 1977, original 1974).

[2] 1973 hade Typografförbundet, Bokbindareförbundet och Litografförbundet gått samman i Grafiska fackförbundet.

[3] Se Lars Ekdahl, "Taylor i Olofström". *Häftet för Kritiska Studier* 1991:1

[4] Till skillnad från de flesta fackföreningar i Lund har Grafiska fackföreningen behållit sitt material istället för att lämna det till Arbetarrörelsens arkiv.

[5] I ärlighetens namn måste erkännas att jag fick skriva manuskriptet själv.

[6] Jag är medveten om att jag nu, trettio år senare, röjer identiteten.

[7] En kombination av livslinjestudier och tvärsnittsundersökningar vid studiet av social förändring introducerades i svensk historisk forskning av Christer Winberg i avhandlingen *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturuomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen* (Göteborg 1975), särskilt kap B:3.

[8] Hela texten är tryckt i *Lunds Typografiska förening 1888-1938. Minnesskrift* (Lund 1939), s 104.

[9] Bokbindarna vid tryckerierna, vilka var organiserade i Bokbindareförbundet och varav flertalet i Lund var kvinnor, var också indragna i konflikten.